

Kullanılan Hattın Türü Bakımından İslam Hat Sanatında Besmele

Yrd. Doç. Dr. Mahfuz ZARİÇ
Batman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Batman.
mahfuzzaric@gmail.com

Özet

Üç boyutlu plastik sanatlarla mesafeli yaklaşan İslam medeniyetinde hat sanatında muazzam bir zenginlik söz konusudur. İslam medeniyetinde “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla” mealiyle Türkçeye tercüme edilen Besmele lafzına hayatın pek çok alanında büyük bir önem atfedilmiştir. İslam’ın çizgi sanatı olan hat sanatında Besmele’nin güzel yazımına ayrı bir önem verilmiştir. Hattatlar, estetik değere sahip besmele örnekleri verebilmek için adeta birbirleriyle yarışmışlardır.

Hattatların ortaya koydukları levha ve kitabeler “eserlerde kullanılan hattın türü, hattın oluşturduğu form, hattın dizilimi ve hatta kullanılan teknikler” gibi pek çok açıdan sınıflandırılabilirler. Bu çalışmada da Besmele örneklerde kullanılan hatların türleri dikkate alınmıştır. Altıncı asırdan günümüze kadar hat sanatçıları bu bağlamda başta kûfî ve ma’kıl’î; Aklâm-ı sitte’den muhakkak, reyhanî; sülûs, nesih; tevki’ ve rikaa’, Aklâm-ı sitte sonrası ise ta’lîk, divanî ve rik’a gibi hat çeşitleriyle Besmele’ler kaleme almışlardır.

Bu çalışmanın gayesi öncelikle hat sanatına ilgi duyacakların İslam yazısı olarak çeşitli hatlara - göz aşinalığını sağlamak ve hat sanatçılarının zengin hayal gücünü dikkatlere sunmaktır. İnceleme tarihi hat türlerinin gelişimlerini dikkate alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: hat sanatı, Besmele, estetik, Aklâm-ı sitte.

According to Type of Calligraphic Line in Formula “*Bismillahirrahmanirrahim*” in Islamic Line Art

Abstract

There is an enormous wealth in calligraphic art on Islamic civilization unlike the abstinence to three-dimensional plastic arts. The term of “Besmele” that translates as “In the name of Allah, Most Gracious, Most Merciful.” has been seemed very important in the Islamic civilization in the many field of life. Accordingly the penmen have given very prominent to penning Besmele in the line art of Islam named “Hatt”. The calligraphers have almost contested with each other for the sake of penning aesthetic patterns of Besmele.

We can classify the patterns of Besmele’s in the context of sort of the calligraphic line, form of the calligraphic line, alignment of the calligraphic line and techniques used in calligraphic line. We took into account the Besmele’s according to sort of the calligraphic line. The calligraphers have penned the sorts of Besmele in this context like especially fonts “kûfî, ma’kıl’î; muhakkak, reyhanî; sülûs, nesih; tevki’, rikaa’ ” that had been named as six pen/Aklâm-ı sitte and “ta’lîk, divanî, rik’a” that had been occurred after six pen/Aklâm-ı sitte from sixteenth century to date.

The basic aim of this article is endearing line art to people will be interested in İslamic line art and show imagination power of calligraphers in the context of historical development of this art.

Key Words: Islamic line art, Besmele, aesthetic, six pens/Aklâm-ı sitte.

Giriş

Hangi sanat dalında olursa olsun sanatçılar tabiatıyla eserleri sayesinde izleyicilerin bakışlarını, ilgilerini cezbetmek isterler. Sanat eserlerini vücuda getirirken de bir tür cezbe hâli yaşarlar. Sanat ve sanat eserleri bir açıdan da yarınlara kalabilmenin bir aracı konumundadır. Hattatlar asırlardır çeşitli yapılarla kazıdıkları kitabeleriyle, yazdıkları levhalarıyla tarihe not düşmektedirler ve bu anlamda marifetleriyle her türlü iltifatı hak etmektedirler.

Bu çalışmanın amacı on üç farklı hat çeşidiyle oluşturulmuş Besmele örneklerinin hat sanatında yer ettiği zenginliği göstermektir. Burada hat sanatının tarihi seyri, hat türleri, hat terimleri ve hat sanatında önemli bir yer tutan Besmele örnekleri üzerinde durulmuştur. Besmeleler; yazının/hattın türü itibarıyla ele alınmıştır. Hat sanatındaki tür sayısı için alt türler ve yazılardaki furâat/yeni denemeler/ayrılan kollar dikkate alındığı “*bine yakın*” türü vardır, denmektedir:

“Yukarıdanberi sayageldiğimiz yazılara [yedi kaleme] Şikeste, Sünbülî, Şecerî, Celiler, Hurdeler, Müsennâlar, Mülâsıklar, Müşakkaklar, Rık'a ve Kırmalar ve beşyüzü geçen Kûfler, Gubârîler de ilâve edilirse, hakîkî ve mecazî yazı yekûnu bine yaklaşı.” (Yazır, 1972: 100).

Bu çalışmada ise özellikle “ma’kılî, kûfî; muhakkak, sülûs, nesih, tevki’, rikaa’; ta’lîk, divanî, rık’a; sünbülî, siyakat ve tûmar” gibi yaygın kullanım alanı bulmuş hat örnekleri ele alınmış, her bir bahiste sadece bir görsele yer verilmiştir. Hat bilgisi hususunda da Mahmud Bedreddin Yazır’ın görüşleri esas alınmıştır.

Altıncı asırdan günümüze kadar olabildiğince farklı dönemlere ait değişik hatlardan; farklı formlara ve motiflere sahip Besmele örneklerinden yararlanmaya çalıştığımız bu çalışmada özellikle hattatları veya yer aldığı kaynak eser bilinen Besmele örneklerine yer verilmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi ile Besmele örneklerinin kısmen görsel analizi yapılmıştır.

1. Hat Sanatı ve Genel Hat Bilgisi

Müfessir Elmalılı Hamdi Yazır’ın kardeşi, hat sanatının başucu kaynaklarından “**Kalem Güzeli**”nin müellifi Mahmud Bedreddin Yazır, insanî “yazı” ürününü, evrensel bir bakışla muazzam ve canlı bir dimağ şebekesine benzetir. Nice fatihlerin fethettikleri ülkelerin alfabelerini değiştirmelerinin de o milletlerin mazileri ile irtibatlarını kesmeye ve onları yeni hayatlarına ısındırmaya dönük olduğunu söyler. Yazır’a göre de yazı, dilin eli, elin dilidir. Kafanın mizanı, gönlün tercümanıdır. İradenin ölçüsü, ruhun aynasıdır. Cesette ruha benzer. Yazı, akıllara elçi, marifetlere silâh, ilimlere hüccet, medeniyetlere senettir. Yazı, sinesinde sırlar saklayan, çehresinde göz ve gönül sürûru taşıyan, mesafeleri düren, devirleri ânlara sokan, geçmişi geleceğe bağlayan sihirli bir

bedîadır. Rabbânî bir harikadır. Yazı, hafızanın yükünü hafifletir. Güzel yazı bunu daha da azaltır. Gözü ve zihni erken yorulmaktan korur. Fikrin işlemesine, olgunlaşmasına yarar. Sözü düzenler. İfadeyi kuvvetlendirir. Dili dizginler. Düşünmeye zaman, düzeltmeye imkân verir (Yazır, 1972: 7-9) “**Son Hattatlar**” (1970). adlı eserin müellifi İbnülemin Mahmud Kemal hat için “elin dili” benzetmesini kullanır.

Yazır, Arapçadan alınma / “hatt” sözcüğünün yazı değil de çizgi manasıyla ele alınması gerektiğine dikkat çeker. Her çizgiyi hat olarak, her hattı da çizgi olarak kabul etmemek gerektiğini ileri sürer. Sonuçta “hat” terimi için “harflere ve harflerden kurulan kelimelere, kelimelerden yapılan cümlelere, cümlelerden doğan bir kelâma delâlet etmek üzere el ve kalemle veya benzeri bir vasıta ile çizilerek veya yazılarak veya yapılarak husule gelen şekiller, suretler” (Yazır, 1972: 14) tanımlamasını yapar. Bu tanımda vurgulanan unsurlar sırasıyla “harf, kelime, cümle, kelâm/yazı aracı, şekil ve suret” unsurlarıdır ki bu çalışmanın alt başlıkları da kısmen bu çerçevede teşekkül etmiştir. İslam yazısını, bütün dünyaca bilinen bir kesinlikle, “estetik güzellik bakımından beşer yazılarının hiçbirisiyle kıyas kabul etmeyecek kadar fevkalâde bir kıymet ve müstakil bir varlık” (Yazır, 1972: 40) olarak niteleyen Yazır, bütün yazı sistemleri/alfabeleri arasında geçerli olması gerektiğini ileri sürdüğü “kalb ve irca” (yeni bir şeye dönüşme ve eski hâline geri dönme) kanunundan söz eder. Bu evrensel

kuraldan hareketle Mısır resim yazısındaki , “ahum” sözcüğünün/resminin sırasıyla, Fenike yazısında biçiminde, Eti yazısında biçiminde, Arap alfabesinde biçiminde, Yunan ve Latin alfabelerinde ise şeklinde kullanıldığını ve “a” harfine dönüştüğünü ileri sürer (Yazır, 1972: 5, 13, 20). Yazır, diller ve alfabeler konusuna sonuçta tek köken teorisi çerçevesinde yaklaşmış olur.

2. Besmele

“Besmele” kısaltması ile kastedilen “Bismillahirrahmanirrahim” sözü kısaca, “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adı ile” şeklinde Türkçeye tercüme edilmektedir. “Besmele” sözcüğü Arapçadaki “fa’let” kalıbıyla elde edilmiştir. Bu terim “salve/salavat getirme”, “hamdele/hamd etmek” gibi sözcüklerden esinlenerek benzetme yoluyla türetilmiştir. Bu türden sözcüklere menhû/yontulmuş sözcük de denir (Develi, 2010: 36).

İlk zamanlarda Hz. Peygamber’in emriyle yazıya başlanınca “Bismikallahumme/Allah’ım senin adıyla...” ibaresi kullanılmıştır. Hûd Sûresi’nin inmesinden sonra sûrenin “Bismillahi mecraha ve mursaha/Onun (geminin) yürümesi ve durması Allah’ın ismiyledir.” mealindeki 41. ayetinde yer alan “Bismillah” lafzıyla yazıya başlanmıştır. İsra/Ben-i İsrail Sûresi’ndeki “Kulid’ullahe evid’urrahman.../De

ki: ‘İster Allah deyin, ister Rahman deyin...’ ” mealindeki 110. ayetinde geçen “Rahman” ibaresi de alınarak Besmele üç kelimeye çıkmış, son olarak Neml Sûresi’ndeki “İnnehu min Süleymane ve innehu Bismillahirrahmanirrahim” mealindeki 31. ayetinde yer alan ve hayatın pek çok alanında yaygın olarak kullanılan terkip nazil olmuştur (M.E.B. İslam Ansiklopedisi C. 2: 568).

Müfessir Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Kur’an mushaflarında Besmele’lerin -yüz on üçü sûrelerin başında ve birisi de Neml Sûresi’nde 34. ayetinin içinde olmak üzere iki biçimde yer aldığına dikkat çeker. Yazır, İmam-ı Şafii ve onun gibi düşünen bazı âlimlerin sûre başlarındaki Besmele’leri müstakil birer ayet saydığını, bazı âlimlerin ise farklı görüşler ileri sürdüğünü belirtir. Elmalılı’ya göre Besmele, iki “el” harf-i tarifi ve bir beraberlik-yardım dileme anlamlarını taşıyan “bi” harf-i cerinin yanı sıra dört sözcükten oluşmaktadır. “İsim” sözcüğü, bir mananın/varlığın işareti/alameti demektir. “Allah” lafzı, gerçek ilahın gerçek ismidir. “Er- Rahmân” lafzı Allah’a mahsus “tercüme edilemeyecek ancak tefsir edilebilecek ve aynen kullanılması gereken” bir sıfat-ı galibe/üstün sıfattır. “Er-Rahîm” sözü ise “çok merhamet edici” şeklinde tercüme edilebilecek “sıfat-ı müşebbehe veya mübalağa ile ism-i fâ’il olarak ikinci bir sıfat” durumundadır. Sonuçta Allah’ın “Rahmân” oluşu ezele/başlangıcı olmayışa, “Rahîm” oluşu ise lâ yezel’e/ölümsüzlüğe göredir. Ve bu durum bazı âlimlerce “Allah” hakkında “dünyanın Rahmân’ı, ahiretin Rahîm’i” şeklinde bir yoruma yol açmıştır. (Elmalılı Tefsiri, C. 1. Fatiha Sûresi, Besmele bahsi, 1992: 36-65)

İslam kültüründe Besmele’siz başlanan işler üzerinde de durulmuştur. “*Allah’ın adı zikredilmeden başlanan her mühim iş kötü olur.*” hadisine dayanılarak her yerde Besmele’nin okunması ve uygunsuz yerler müstesna olmak üzere Besmele’nin her yere yazılması genel kabul görmüştür (Pakalın, 2004: 210). Bu ve benzeri pek çok nedenden ötürü geçmişten günümüze, “Besmele” lafzına İslam medeniyetinde pek çok açıdan önem atfedilmiştir. İslam eğitim anlayışının bir yansıması olarak “Besmele” lafzı hayatın pek çok alanında yerini almıştır. Pek çok mekânda kapı ve pencere üzerlerinde veya işyerlerinde levhalar hâlinde Besmele örneklerine rastlamak mümkündür.

Popüler İslam kültüründe de Besmele’nin özü olan “Allah” lafzının bir bal peteğinde, bir bulutta, ağaçlarda, bir meyvenin içinde veya bir canlının üzerinde görüldüğü türünden haberlere şahit olunmaktadır.

“**Mevlid-i Şerif**”in ilk mısraları “Allâh adın zikredelim evvelâ / Vâcib oldur cümle işte her kulâ” şeklindedir. Diğer pek çok İslamî halk edebiyatı ürünündekine benzer şekilde “**Güvercin Destanı**”na “Evvel Allah adını yâd idelüm / Söze Bismillah’ı bünyâd idelüm” mısralarıyla başlanmıştır. Besmele, öncelikle içinde barındırdığı “Allah” lafzından dolayı önemli görülmüştür.

İslam terminolojisinde “Allah” sözünün, “hayy”, “kayyum”, “ahad”, “samed”, “rahman” ve “rahim” gibi isimlerinin yanı sıra “her duanın kabulüne vesile olan ism-i

azam” olabileceği söylenmiştir (Topaloğlu, 2001: 76). Besmele’nin ana unsuru olan “Allah”, bazı ayetlerde “göklerin ve yerin mirasının sahibi” (Âl-i İmrân 180), “göklerin ve yerin hükümrânı” (Âl-i İmrân 189), “göklerin ve yerin hazinelerinin sahibi” (Münafikûn 63), “göklerin ve yerin nuru” (Nûr 25) olarak nitelendirilmiştir.

Bazı ayetlerde de kalplerin ancak “Allah’ın zikir ile huzur bulacağı” (Ra’d 28), “Allah’ı anmanın (ibadetlerin) en büyüğü olduğu” (‘Ankebut 45) belirtilmiştir. Bu anılan ayetlerin yanı sıra pek çok hadiste de Besmele’ye dikkat çekilmiştir. Yemeğe başlarken, eve girerken, abdeste başlarken “bismillah” denmesi tavsiye edilmiştir.

İslam bilginleri “Besmele” konulu müstakil ilmî eserler/risaleler bile kaleme almışlardır. Bu türden eserlerden birinde “dil, vaz’, iştikak, sarf, nahv, meânî, beyan, bedî, kelam, usûl, mantık, âdâb, fıkıh, tefsir, isnâd, Kur’ân, hadîs ve tasavvuf” olmak üzere on sekiz ilim dalı çerçevesinde Besmele’nin yorumu yapılmıştır:

“Ebû Saîd el-Hâdimî, yazmış olduğu “Risâletü’l-besmele” adlı eserinin mukaddimesinde bismelenin önemine yönelik şu bilgiler özetle ver[(ilmiştir)]...:

Besmele varlığın özü üsaresi ve bütün ilimlerin kaynağı olduğundan, besmele lafızlarını, bütün ilimlere bütüncül bakarak yorumlamak gerekmektedir. (...)

Besmele âyetlerin anahtarı ve her türlü ilmin de aydınlık kaynağıdır. Aynı zaman onda öncekilerin ve sonrakilerin ilimleri mevcuttur. Yine besmele sayesinde her bir kimsenin büyük-küçük bütün ihtiyaçları giderilebilir. Aynı şekilde besmele sayesinde bir kimse hedefine ulaşabilir. Bu nedenle sırlı hazinelerle dolu bu cevherden nasipsiz kalan kimse aldanmıştır. Hâlbuki besmeleye ulaşmanın ücreti azdır ve ona yol bulmak, hiç de zor değildir.” (Can, 2012: 1, 9).

İslam medeniyetinin çizgi sanatı “hat” ile uğraşanlar da hâliyle sanatlarında “Besmele” lafzı üzerinde hususiyetle durmuşlardır ve bu konuda yoğunlaşmalarını sağlayacak pek çok rivayeti dile getirmişlerdir:

“Allah Besmele’yi Levhi Mahfuz’a, Adem’in alınına, Cebrail’in kanadına, Musa’nın asasına, Süleyman ve İsa’nın diline nakşeylemiştir. Hz. Muhammed’in; ‘Kim Besmele’yi güzelleştirerek yazarsa Allah onu af ve mağrifet eyler’ sözünü düstur edinerek yola çıkan hattatlar, 1400 yıldır bu aşk ve heyecanla binlerce birbirinden güzel Besmele-i Şerif yazagelmiş olup, hayallerinin sınırlarını zorlamalarına vesile olunca da orijinal eserler üretmişlerdir. (...) Peygamber efendimizin Besmele ile ilgili ‘Kainatın bir dili varsa o da Besmele’dir.’ Hadisi şerifi hattatları aynen çok kuvvetli bir ışığın kelebekleri kendisine çekmesi gibi Besmele’ye çeker. (...) Çünkü yanındaki sahabelere güzel bir bismelenin nasıl yazılacağını tarif eden Hz. Muhammed, onun adını en güzel şekilde yazmak için çaba gösteren hattatların Cennet’e gireceklerini müjdeliyor.” (Benefşe, 2008: 28-31).

Hat sanatında Besmele konusuna müstakil bir eserle dikkat çeken Ali Alparslan, kitabında Hz. Peygamber’den günümüze çeşitli hatlarla ve formlarda yazılmış, dört

yüzden fazla Besmele örneğine yer vermiştir (Alparslan, 1998). Kendisi de bir hattat olan Yusuf Coşkun Benefşe de “Besmele’ye Gönül Veren Hattatlar” başlıklı yazısında, sanatında Besmele hattına ayrı bir önem verip hemen her hat çeşidiyle Besmele örnekleri vermiş olan Hamid Aytaç’ın yanı sıra Hüseyin Gündüz, Mustafa Halim Özyazıcı, Emin Barın, Necmeddin Okyay, İsmail Hakkı Altunbezer ve kendisine ait Besmele örneklerine yer vermiştir (Benefşe, 2008: 28-35). Faruk Kadri Timurtaş da “*Osmanlı Türkçesine Giriş*” adlı eserinde Halim Özyazıcı’ya ait beş farklı hatla çizilmiş besmele örneklerine yer vermiştir (Timurtaş, 2014: 73). Besmele konulu “Besmele-i Şerif Sergisi, Irgandı Sanat Galerisi, 17 Mart-7 Nisan 2012; Besmele-i Şerif Sergisi, Bağlarbaşı Sergi Salonu, 12-26 Aralık” özel hat sergileri de düzenlenebilmektedir.

Bilgisayar Ortamında Temel Hat Fontlarıyla Elde Edilmiş Besmele Örnekleri

Günümüzde pek çok hususta olduğu gibi yazı yazmada da bilgisayarların olanaklarından faydalanılmaktadır. Bu bağlamda hat sanatının konusu olan yazı stilleri için de pek çok bilgisayar fontları geliştirilmektedir. Aşağıdaki tabloda temel hat fontlarıyla oluşturulmuş “Bismillahirrahmanirrahim” örnekleri hatların belirgin ayrılıklarını göstermek üzere tarihi gelişimi esas alınarak bir arada gösterilmiştir.

Yazı tipi boyutu: 34	ttf/yazı tipi adı
بسم الله الرحمن الرحيم	B Elham (Ma’kili’ye yakın)
بسم الله الرحمن الرحيم	Kufi (Kûfi’ye yakın)
بسم الله الرحمن الرحيم	IranNastalik (Ta’lik’e/ Nesta’like yakın)
بسم الله الرحمن الرحيم	Diwani Letter (Divani’ye yakın)
بسم الله الرحمن الرحيم	Ahruf Rika (Rik’aya yakın)
بسم الله الرحمن الرحيم	Sulus Unicode (Sülüse ve muhakkak’a yakın)
بسم الله الرحمن الرحيم	Ahruf Matbu (Nesih’e yakın)

Bilgisayar fontlarında temel hatların yanı sıra bazı harf stillerinden bir kısmı Müslümanların Avrupa'daki tarihî hatıraları olan “Andalus/Endülüs”¹, “Cordoba/Kurtuba”, “Granada/Gırnata” gibi yer isimlerini taşımaktadır.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ	Aga Granada (Gırnata)
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ	Andalus (Endülüs)
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ	Cordoba V2 (Kurtuba)
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ	AGA-Kyrawan (Kayrevan)

3. Hat Türleri ve Hattın Türü Bakımından Besmele Örnekleri

3.1. Aklâm-ı Sitte/Şeş Kalem Öncesi

Arap yazısının kaynağı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu konuyla ilgili iddiaları değerlendiren Mahmud Bedreddin Yazır, ma'kılî yazının muhtemelen V. asrın birinci yarısı ortalarında Enbar'da ortaya çıkmış olduğunu ileri sürer. Yazır'a göre sonra, Zebed ve Harranlılar, Enbar veya Hire'lîlerden Ma'kılî' yazıyı öğrenmişler, bundan ve o vakte kadar yazdıkları Nabatî yazısından mülhem olarak da dik köşeli ve yuvarlak şekillerdeki Arap yazısını bulmuşlardır. Arap elifbasının kaynağı da diğer bütün elifba sistemleri gibi Fenike yazısıdır. Ma'kılî yazının yanı sıra kullanılan ve Şamî adı verilen yuvarlak yazı stili ilk hat türlerindendir. Makî'lî yazıyı hat sanatının asıl kalemi olarak kabul eden Yazır, ayrıca Arap yazısı yerine “cihana yayılan rolü,

¹ **Endülüs** (Arapça: الأندلس al-andalus). 711-1492 yılları arasında varlığını sürdürmüştür. Müslümanların İber Yarımadası'ndaki varlığı en son Moriskoların 1609 yılında İspanya'dan sınır dışı edilmesiyle son bulmuştur. Córdoba ya da **Kurtuba**, İspanya'nın Endülüs eyaletinde bir şehir ve il. Uzun süre Endülüs Emevileri'nin egemenliğinde kalan şehirde en önemli mimari eser, İspanyollar tarafından "Mezquita" olarak adlandırılan Kurtuba Camisi'dir. Katolik İspanyollar'ın şehri yeniden ele geçirmesinden sonra kiliseye çevrilen ve günümüzde hala katedral olarak kullanılmakta olan yapı, yapılan bir miktar tahribata karşın hâla pek çok özelliğini korumaktadır. **Gırnata Emirliği** veya Ben-i Ahmer Devleti (Kızıloğulları Devleti), başkenti Gırnata olan Orta Çağ devleti. 1232 yılında kurulmuştur. İber Yarımadası'nda kurulan en uzun ömürlü ve son bağımsız İslam devletidir. <https://tr.wikipedia.org/wiki/endülüs>, [kurtuba](https://tr.wikipedia.org/wiki/kurtuba), [gırnata](https://tr.wikipedia.org/wiki/gırnata), Erişim Tarihi: 27.05.2016

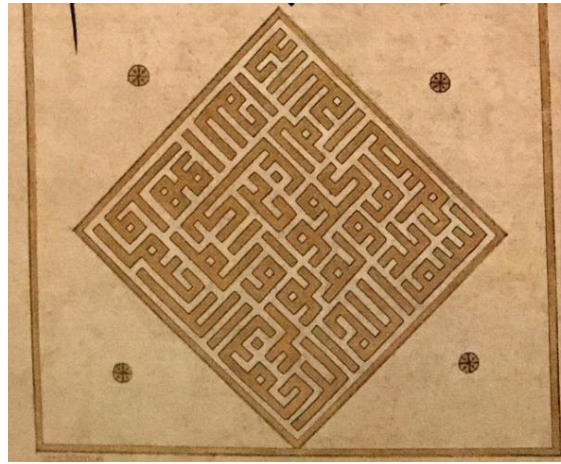

çeşitlenmesi, tekâmülü ve estetik değeri bakımından” İslam yazısı teriminin kullanılması gerektiğini ileri sürer. Yazır’a göre kûfî/mensûb hat ma’kılî yazıdan -köşeli yazmanın zorluğundan ötürü- doğmuştur (Yazır, 1972: 61, 66, 68, 79).

3.1.1. Ma’kılî/Müsned/Satrançlı

Yazı tipi boyutu: 18-24 arası, bilgisayar fontlarıyla elde edilmiş “elif” harfinden “ye” harfine kadar harflerin ayrı ve bitişik yazılışları	ttf/yazı tipi adı
ا ب پ ت ث ج چ ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ک گ گ ک ل م ن و ه لا ی	B Elham (Ma’kılî’ye yakın) harfler ayrık
ا ب پ ت ث ج چ ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ک گ گ ک ل م ن و ه لا ی	B Elham (Ma’kılî’ye yakın) harfler bitişik

“Ma’kılî” / معقلی terimi ile dik köşeli harfler kastedilmektedir. Sözcük “kale gibi, sarp yer” anlamlarına gelmektedir. Harflerinin hepsi düz, köşeli, hendesî ve donuktur. Bu sebepten sertlik ve kesinlik ifade eder. Sarp, kübik bir yazıdır. Gözlü ve başlı harfler kare biçimindedir. Dört hareketle meydana geldiğinden ma’kılî yazıya hatt-ı satrancılı de denilmiştir (Yazır, 1972: 76).

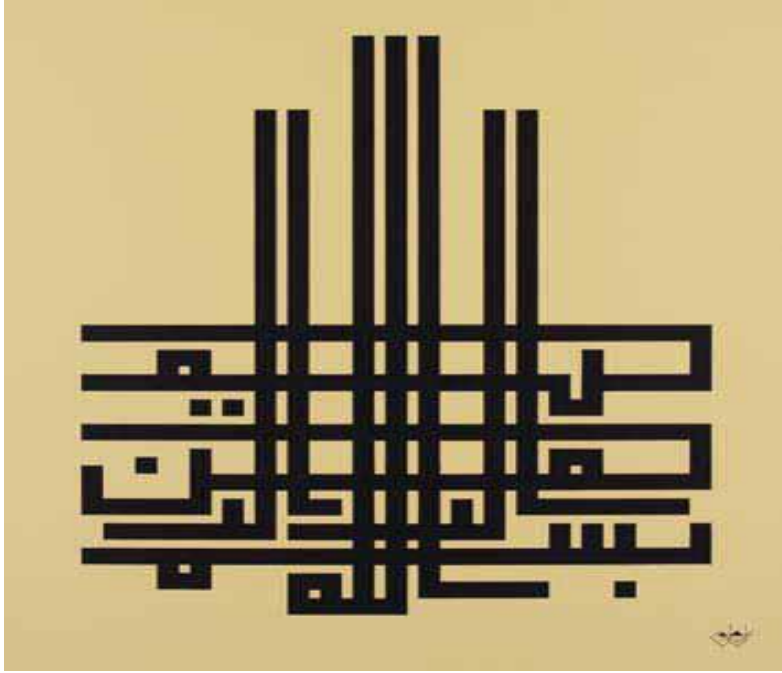
Ahmed Karahisarî

(Alparslan, Ali, **Osmanlı Hat Sanatı Tarihi**: 56-TİEM, T. 1443)

Bu örnekte Besmele lafzı dikdörtgenin alta uzanan iki kenarına yazılmış.

Modern ma'kılî

Ali Toy

(Akın, A. Ulvi, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 9: 48)

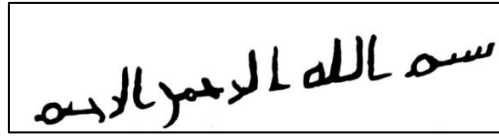
İstifte “Allah” lafzı ortada.

3.1.2. Kûfî

Yazı tipi boyutu: 18-24 arası, bilgisayar fontlarıyla elde edilmiş “elif” harfinden “ye” harfine kadar harflerin ayrı ve bitişik yazılışları	ttf/yazı tipi adı
ا ب پ ت ث ج چ ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ك گ ل م ن و ه لا ا ح	Kufi (Kûfî'ye yakın) harfler ayrık
ا ب پ ت ث ج چ ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع ف ق ك گ ل م ن و ه لا ا ح	Kufi (Kûfî'ye yakın) harfler bitişik

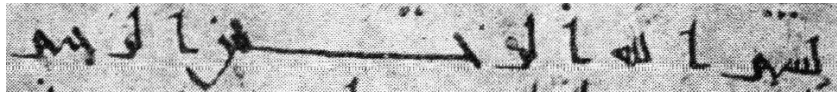
Kûfî yazıda ma'kılî hattan farklı olarak düzlük ve yuvarlaklık belirli oranlarda karıştırılmıştır. Gözlü ve başlı harflerin hareketi ma'kılî'de dört iken, kûfîde üçe indirilmiş olduğundan kûfinin her çeşidinde başlı ve gözlü harfler üçgenimsi (müselles) ve yuvarlağımsı (tedvîrî) durum alırlar. Kûfî terimi; mensûb yazı ve yazma kûfî

terimleri ile eşanlamlı kullanılmamıştır. Hz. Ali'nin ıslah ettiği belirtilen bu yazının el ve kalemle yazılanına özelde “yazma kûfî” denir (Yazır, 1972: 79, 80).

İlk kûfî yazılı Besmele örneklerinden birisi.
Ali Alparslan Koleksiyonu
(Alparslan, Ali, **Osmanlı Hat Sanatı Tarihi**:17)

İnce Kûfî

Hicri 95 tarihli bir Mushaf'taki Besmele
İnce, yazma kûfî
(Yazır, **Kalem Güzeli I**: 83)

Mağribî Kûfî

Cahide Keskiner
(Ünlü, Semra, **İSMEK El Sanatları Dergisi**, S. 20: 13)

Yapma Kûfî

Kûfî hattın ince kûfî, Mağribî kûfî, yapma kûfî gibi çeşitleri vardır. Yapma kûfî, mimarîde kullanılan sanatlı kûfî çeşidi demektir. Mahmud Bedreddin Yazır, bu hat için “Bu gruba dâhil olan yazılarda el ve kalemle yazma yoktur. Çizme ve resmetme, yâni yapma bahis mevzuu olabilir.” demektedir (Yazır, 1972: 84).

Şefik Bey hatıyla
Bursa Ulucami, “yapma kûfî” yazı.
(Berk, Süleyman, 2006: 64)

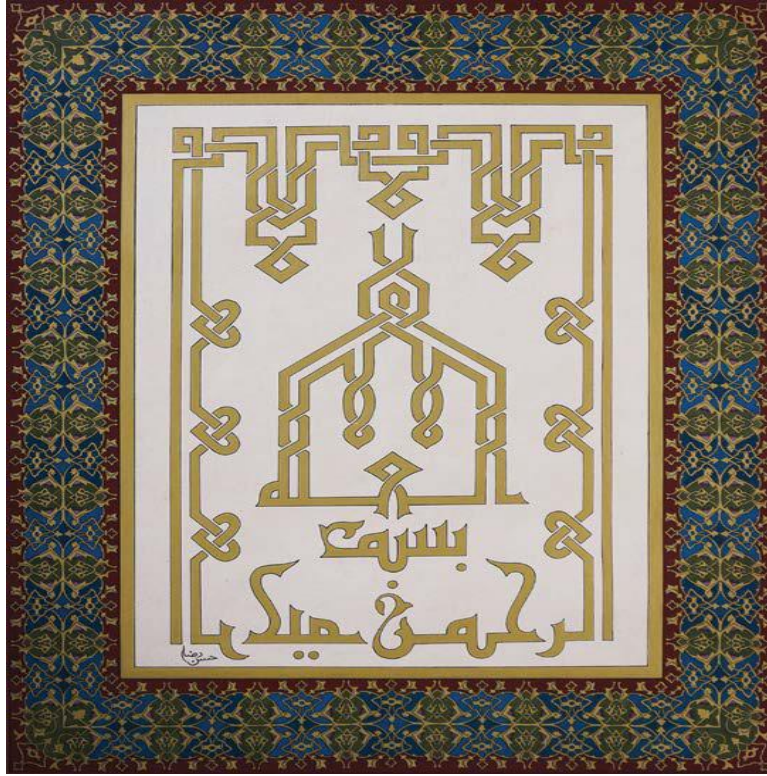
Modern Kûfî

Hamid Aytaç
(Berk, Süleyman; Yılmaz, Mustafa, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 6: 41)

Örgülü Kûfî

Örgülü terimim ile bazı harf ve sözcüklerin görsel kompozisyonu tamamlayacak şekilde birleştirilmesi ve bu birleşme çizgilerinin dekoratif giriftliği kastedilmektedir.

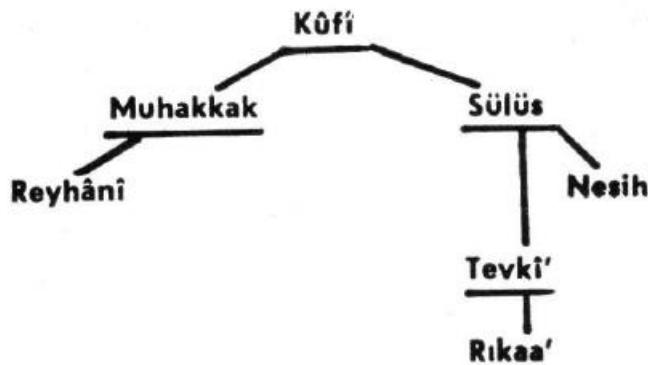

Hassan Raza
(Pakistan)
(Meşk IV: 55)

3.2. Aklâm-I Sitte/Şeş Kalem İtibariyle

Aklâm-ı sitte/şeş kalem, altı hat çeşidi demektir. Bu bağlamda anılan hatlardan birincileri genel olarak kalın, ikinciler ise ince tarzlı yazılardır. Aklâm-ı sitte “tevkî’ ve rikaa’”, “**muḥakkak** ve reyhanî”, “**sülüs** ve nesih” yazılarından oluşmaktadır.

Aklam-ı sitte hakkındaki farklı görüşleri değerlendiren Mahmud Bedreddin Yazır, Habîb İsfahanî’nin **Hat ve Hattâtân** adlı eserini referans göstererek Aklâm-ı sitte’nin kaynağı ve gelişimini şu tablo ile gösterir:

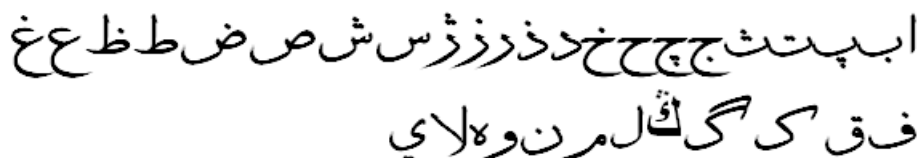
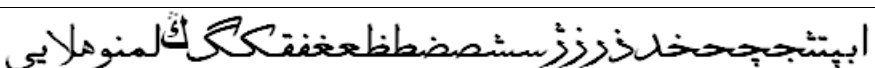

Yazı sanatında “hareket hattı” anlamında “kalem” tabirinin kullanıldığına dikkat çeken Yazır, Aklâm-ı sitte’nin ma’kılî ve kûfî’nin karışımıyla elde edildiği yönündeki rivayeti aktarır; ma’kılî yazıdaki kare şeklindeki nokta ibaresini esas alarak dokuz hat çeşidinde noktanın karşılıklarını şu şekilde belirler:

- 1 — Ma’kılî:
- 2 — Kûfî:
- 3 — Muhakkak:
- 4 — Reyhânî:
- 5 — Sülûs:
- 6 — Nesih:
- 7 — Tevkî':
- 8 — Rıkaa':
- 9 — Ta'lik:

Yazır, sonuçta Aklâm-ı sitte’nin nelerden oluştuğu ve hangi hattın daha eski olduğu konusunda farklı görüşler olduğunu aktarır. Aklâm-ı sitte’nin bir karışım olmayıp kûfî yazıdan elde edildiği görüşünü benimser. Yazır’a göre hat türleri için “kalem” teriminin kullanılmasının nedenleri yazma eyleminde el ve kalemin kullanılması, sırf hat /yazı manası aranıp, ilmî haysiyetlerinin düşünülmemesi ve her bir hattın/kalemin kendi fûrûâtının/alt türlerinin başlama noktası olmasıdır (Yazır, 1972: 87, 89, 101).

3.2.1. Sülûs

Yazı tipi boyutu: 18-24 arası, bilgisayar fontlarıyla elde edilmiş “elif” harfinden “ye” harfine kadar harflerin ayrı ve bitişik yazılışları	ttf/yazı tipi adı
	Sulus Unicode (Sülûse ve muhakkak’a yakın) harfler ayırık
	Sulus Unicode harfler ayırık

Sülüs hattında, kullanılan kalemin kalınlığının -tûmarın üçte biri/sülüs- sekiz şa'r (kıl) olduğu söylenir (Tuhfe-i Hattâtîn'den aktaran Yazır, 1972: 90). Sülüs kalemi, hat sanatında başlı başına bir başlama noktası olarak ele alınmıştır. Bu imtiyazlı karakteriyle Mikyâsü'l-hat ve Mîzânü'l-hat diye şöhret bulmuştur. Sülüs ancak hat öğrenmek için kullanılır. Her yazının temelidir. Onun metanet ve kemâli diğer hatlara yayılmış olmakla beraber, hat eğitiminde asıl istenilen bu değildir (Yazır, 1972: 101, 102).

İznikli Kutli ed-Din
Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Bölümü.
(Ersoy, Ayla, **Türk Tezhip Sanatı**, 1998: 29)

Celî Sülüs

Celî tabiri genel olarak bir hattın kalını, uzaktan okunabilecek ölçüde olanı; kâğıt ve benzeri objelerden ziyade duvar gibi zeminlere veya levhalara yazılan hatlar için kullanılmaktadır. Sülüs, ta'lik, divanî hatların celîsi bulunmaktadır.

Bakkal Arif Efendi
Şehzade Camii
(Berk, Süleyman, 2004: 20)
Besmele'nin üzerinde Neml Sûresi 31. Ayette yer alan "İnnehu min Suleymane ve innehu" ibaresi
bulunmakta.

3.2.2. Nesih

Yazı tipi boyutu: 18-24 arası, bilgisayar fontlarıyla elde edilmiş “elif” harfinden “ye” harfine kadar harflerin ayrı ve bitişik yazılışları	tff/yazı tipi adı
ا ب پ ت ث ج چ ح خ د ذ ر ز ژ س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ک گ ک ل م ن و ه لا ي	Ahruf Matbu (Nesih'e yakın) harfler ayrık
ا ب ت ج د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ک گ ل م ن و ه لا ي	Ahruf Matbu (Nesih'e yakın) harfler bitişik

Nesih hattı özellikle tefsir, hadis ve benzeri eserlerde kullanılmıştır. Nesih hatta “kitap yazısı” da denmektedir. Yazır’a göre bu hatta nesih adının konmasının da muhtemel üç nedeni şunlardır:

“* Nesih, yâni ‘bir şeyi kaldırıp onun yerine başka bir şey koymak’ mânâsından ‘nâsîh’ yerinde kullanılmış olmasıdır ki, Kûfî’yi Kur’ân yazılmak mevkiinden resmen kaldırıp onun yerine geçmiş olmasıdır.

** ‘Nüsha çıkarmak’ mânâsından Mushaf nüshalarını teksir etmekte veya bu gibi kitab istinsah eylemekte kullanılmak üzere ortaya konulduğunu ifâde için Nesih denilmiş olması da uygundur.

*** Yazının san’at bakımından teknik hususiyetini ifâde etmektir ki, bu da Sülüs’ün üçte ikisini nesh ve tay (kaldırma ve çıkarma) ve üçte birini ibka etme (bırakma) ve bu üçte bir nisbetle Sülüs’ün yukarıdaki tarifine tâbi’ olmasıdır...” (Yazır, 1972: 91).

Nesih hatta “kitap yazısı” da denmektedir.

Hafız Osman
17. Yüzyıl
(Berk, Süleyman, 2006: 31)

3.2.3. Muhakkak

Yazı tipi boyutu: 18-24 arası, bilgisayar fontlarıyla elde edilmiş “elif” harfinden “ye” harfine kadar harflerin ayrı ve bitişik yazılışları	ttf/yazı tipi adı
ابپتثجچحخدذرزسشصضطظعغ فق کی گکی کلمن و ه لای	Sulus Unicode (Sülüse ve muhakkak’a yakın) harfler ayırık
ابپتثجچحخدذرزسشصضطظعغفق کی گکی کلمن و ه لای	Sulus Unicode (Sülüse ve muhakkak’a yakın) harfler bitişik

Bu hattın yazılış tarzının/kaleminin bir buçuk hissesi düz, bakisi/geriye kalanı müdevver/yuvarlağımsıdır; hattın kalınlığı sülüs kalemi (sekiz şa’r/kıl) kadardır. Muhakkak ile reyhânî okunaklı olma noktasında birinci, güzellikte ikinci derecede görülmüştür. Tuhfe-i Hattâtîn’de belirtildiğine göre muhakkak hattı, düşürülen târîh manzumelerinin, kasîdelerin ve şiirlerin yazılmasında kullanılır. Bu yazıya muennak ismi de verilir (Yazır, 1972: 95, 101, 102). Muhakkak, sâdece Besmele yazmakta tutunmuş ve reyhânî, sülüs uydurma adıyla anılmış, reyhânî tamamen unutulmuştur (Derman, 1972: 102; **Kalem Güzel I** içinde).

Mesud bin Maksut el Faltânî
15. Yüzyıla ait bir yazma eserinden muhakkak hatlı Besmele
Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü
(Ersoy, 1998: 27)
“Sin” harfinin çizgisinin kısalığı dikkat çekmekte.

3.2.4. Reyhânî

Reyhanî hat ile ilgili bazı bilgi karışıklıkları söz konusudur. Bu karışıklık önemli ölçüde hattat Kâmil Akdik'in hat tablosunda yer alan yazı örneklerinin numaralandırılması ve adlandırılmasıyla açığa çıkmaktadır. Aynı sorun hattat Hamid Aytaç'ın Hutût-u mütenevvi'a'sındaki örnekler adlandırılıp numaralandırılırken de söz konusu olabilmektedir.

Reyhânî hattın Mushaf, En'am, Delâil ve Duânâme gibi kitaplarda güzelliğini gösterdiği rivayet edilir (Yazır, 1972: 102). Reyhânî, Muhakkak'ın üçte bir kalemle yazılan ve her hâliyle muhakkak'ın üçte bir küçültülmüşünü hatırlatan bir yazı türüdür:

“Tuhfe-i Hattâtîn'de kayd olunduğuna göre, gözlü harfler Muhakkak ve Reyhanî'de mutlaka gözü açık olarak yazılır. İkisinin birbirinden farkı, Reyhanî'de îrab (hareke) kendi kalem ile olur ve îrabları da meftûhü'l-ayn, yâni zamme (ötre) işâretinin de gözü açık yapılır. Muhakkak'ın îrabı kendi kaleminden ince bir kalemle konulur (s. 611).(...) Muhakkak ve Reyhânî'nin elifi, önündeki harfe bağlıysa, düz olarak yukarıya çıkar, sağa sola meyli yoktur ve nihâyetinde bir kalemin ağız genişliği görülür. (...)Muhakkak'da ra', nun ve ya' uzunumsu ve derinliği az, Sülüs'de ise kısa ve derin olur.(...) Bugün Muhakkak ve Reyhânî'nin kullanılışı hemen hemen kalmamıştır.” (Yazır, 1989: 329, 330).

Reyhânî hattın pek kullanılmadığı ve yerini nesih yazıya bıraktığı söylenir. Bu hat ile ilgili olarak **Kalem Güzeli I** kitabına “Eser ve Müellifi Hakkında” başlığıyla bir sunuş yazısı yazıp eseri neşre hazırlayan Uğur Derman da “Eski bir makalemde, Muhakkak bir Besmele'den Reyhânî Sülüs diye bahsettiğimi ben de hatırlarım!” demektedir. Derman, Mahmud Yazır'ın, me'haz olarak Kâmil Akdik'i aldığı için, gerek **Eski Yazıları Okuma Anahtarı**'nda, gerekse **Kalem Güzeli**'nde aklâm-ı sitte'nin sülüs - nesih hâricinde kalan türlerine yanlış örnekler vermiş olduğunu belirtir (Derman, 1972: 104; **Kalem Güzel I** içinde).

Derman, yazısında “— 5. sıradaki yazı, hiç alâkası olmadığı halde Muhakkak olarak gösterilmiştir, halbuki, ince kalemle yazılmış Sülüs'den başka bir şey değildir.” demektedir. Fakat burada muhtemelen sayı ifadelerinde bir karışıklık söz konusu olmuştur. Çünkü Derman'ın uyarıları ve rikaa' hattaki “vav” harfleri tevki' hattakilerle karşılaştırıldığında beşinci satırın da yedinci satırdaki hat gibi rikaa' olarak adlandırılması gerekecektir.²

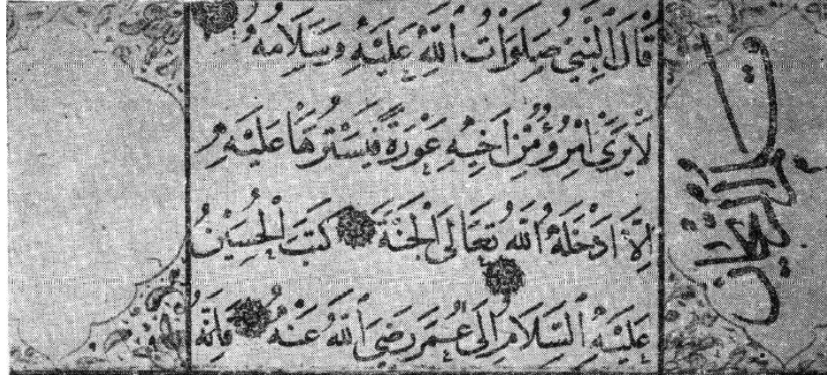
² Uğur Derman'ın ifadeleri:

“ — 4. sırada Reyhânî diye tanıtılan yazı Muhakkak'tır.

— 5. sıradaki yazı, hiç alâkası olmadığı halde Muhakkak olarak gösterilmiştir, halbuki, ince kalemle yazılmış Sülüs'den başka bir şey değildir.

— 6. sıradaki Tevki' yazısı, aynı zamanda Hatt-ı icâze olarak tanıtılıyorsa da, hakikatde Rikaa' yazısına Hatt-ı İcâze denilir.

Aşağıdaki resimde Şeyh Hamdullah'ın yazdığı aklâm-ı sitte murakka'ındaki reyhânî yazıların ilk bölümü görülmektedir. Sayfanın sağ tarafındaki “kalem-ür reyhân” ibaresi yer almaktadır.

(Topkapı Sarayı Müzesi - E.H. 2084- **Kalem Güzeli I**: 94)

Ali Alparslan'a göre ise muhakkak ve reyhânî sayfada fazla yer tuttuğu için ve birçok harfleri sülûse benzediği için özellikle on altıncı yüzyıldan itibaren kullanımdan düşmüş ve zamanla yerini sülûs ve nesih hattına bırakmıştır (Alparslan, 2004: 21).

— 7. sırada iki satır olarak yazılan ve yanlışlıkla İnce Tevkî' diye isimlendirilen yazı Rıkaa'dır ve 13. sırada İcâze diye bahsedilen hatla aynı karakterdedir.” (Derman, 1972: 104; **Kalem Güzeli I**'de).

Mahmud Bedreddin Yazır'ın ifadeleri:

“Reisü'l-Hattâtın Akdik merhumun, aslı Güzel San'atlar Akademisi'nde mahfuz bulunan levhasının bir örneğini veriyoruz (Resim: 94). Bu levhadaki yazıların adları satır sırasıyla şunlardır:

1 — Kûfi, 2 — Sülûs, 3 — Nesih, 4 — Reyhânî, 5 — Muhakkak, 6 — Tevkî' (İcâze), 7 — İnce Tevkî' (iki satır), 8 — Ta'lik, 9 — İnce Ta'lik (iki satır), 10 — Dîvânî, 11 — Celî Dîvânî, 12 — Rık'a (izzet Efendi Rık'ası), 13 — İcâze.” (Yazır, 1972: 105)

**Kâmil Akdik'in Hat Türlerini Gösteren Levhasının Uğur Derman'ın Kalem Güzeli
I'deki Uyarıları Doğrultusunda Yeniden Adlandırılmış Hâli**

Hutût'ül Mütenevvi'a
1. Kûfi

خطوط المخطوطة

2. Sülüs

3. Nesih

4. Muhakkak

5. [Rikaa']

6. Tevki'

7a. Rikaa'

7b. Rikaa'

8. Ta'lik

9a. İnce Ta'lik

9b. İnce Ta'lik

10. Divanî

11. Celi Divanî

12. Rik'a

13. Rikaa'

Kullandığımız kaynaklarda reyhânî hatla yazıldığı özellikle vurgulanan Besmele örneğine rastlamadık ve bu hat ile ilgili örneklerin adlandırılmasında bazı kafa karışıklıkların tekrar edildiğine hat bilgisi bahsinde yer verdik.

3.2.5. Tevkî'

Mahmud Bedreddin Yazır, tevkî' hattı/kalemi "yarısı düzümsü ve yarısı yuvarlağımsıdır" şeklinde tarif etmiştir. Kalem kalınlığı sülûse pek yakındır. Tevkî' ve Rikaa' hatları amelî bakımdan birinci, estetik yönden ikinci ve üçüncü ve hatta biraz daha geride kabul edilirler. Tevkî', devlet büyüklerine, kadınlara ve mevki sahiplerine; ferman ve berât yazılmasında yaraşır (Yazır, 1972: 95, 102).

Hamid Aytac

(Berk, Süleyman; Yılmaz, Mustafa, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 6: 43)

3.2.6. Rikaa'

Bu hat "rik'a" hattı ile çoğu kez karıştırılmaktadır; oysa rikaa' hattı rik'aya göre çok daha eski tarihlere dayanmaktadır.

Rikaa' hattın/kalemin düzlüğü ve yuvarlaklığı değişiktir. Çoğu harfleri birbirine bitişiktir. Gayet süratle yazılan seyyâl/akıcı ve stenografik [hızlı yazma ihtiyacından doğan, kısaltmaların yapılabildiği, darlaşabilen] mahiyette bir yazı çeşididir. Kalem kalınlığı değişebildiği gibi belirli bir haddi de yoktur. Rikaa'nın yeri, haberleşme işlerindedir. Tevik' ve rikaa' türü yazılara ince kalemlerde umumiyetle kırma veya hürde denir. Rikaa' kaleminin mahiyetindeki stenografik rolün icâbı olarak, yazı bünyeleri birbirine takılarak veya büsbütün ayrılarak yazıyı çeşitli karakterlere bürür (Yazır, 1972: 95, 102).

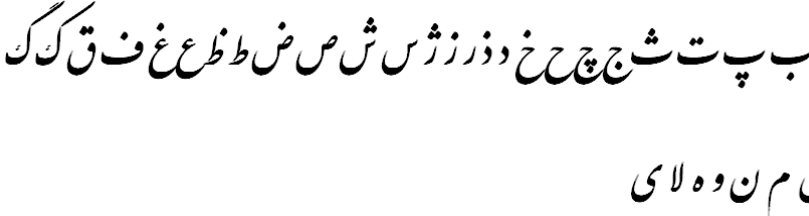
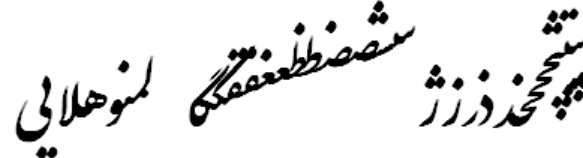

Hamid Aytac

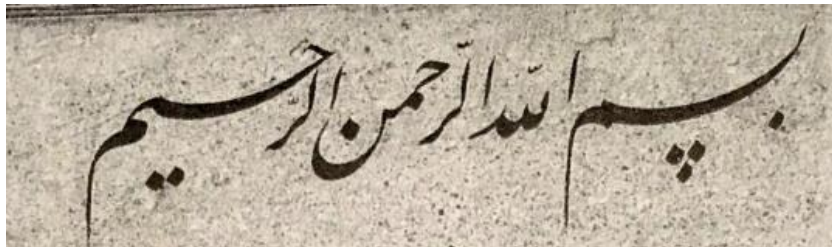
(Berk, Süleyman; Yılmaz, Mustafa, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 6: 43)

3.3. Aklâm-i Sitte Sonrası

3.3.1. Ta'lik/Nesta'lik/Nesh-i Ta'lik

Yazı tipi boyutu: 18-24 arası, bilgisayar fontlarıyla elde edilmiş “elif” harfinden “ye” harfine kadar harflerin ayrı ve bitişik yazılışları	tff/yazı tipi adı
	IranNastalik (Ta'lik'e/ Nesta'like yakın) harfler ayrık
	IranNastalik (Ta'lik'e/ Nesta'like yakın) harfler bitişik

Mahmud Bedreddin Yazır, ta'lik hattı sırasıyla “sülüs, nesih, muhakkak, reyhânî, tevki' ve rikaa' ” hatlarının/kalemlerinin ardından “yedi kalem/kalemü's-sülüs, Kalem-i havlecî” bahsi içinde ele alır. Ta'lik yazı sitilinde düz/musattah harf bulunmamasından ötürü de bu hattın “ma'kılî'nin tam tersi” olduğunu söyler. Bu hattın kalem kalınlığı da sekiz şa'r (kıl)dır. Ta'like, Acem yazısı meşk kelemi de denir. Ortaya çıktığı tarih kesin olarak belli değildir. İnce yazılanına hâfî veya hürde ta'lik denir. Yazı üstatları talebelerine sülüs ile nesih'i öğrendikten sonra, ta'lik'i öğretmeyi tercih ederler. Çünkü bu üç yazıyı elde eden bir talebe, diğer yazıları da kısa zamanda kendiliğinden yazabilecek kudreti kazanmış olur (Yazır, 1972: 95, 101).

Mîr İmâd-ı Hâsenî-i Seyfî
(Alparslan, Ali, **Osmanlı Hat Sanatı Tarihi**: 158)

Ta'lik hattın en büyük üstatlarından biri, pîri hatta şeyhi olarak kabul edilen hattata ait bir örnek.

Şikeste Ta'lik

Şikeste hat, ta'lik/nesta'lik yazının daha sanatlı bir çeşididir. Şikeste, kırık anlamına gelmektedir.

Ali Toy

(Akın, A. Ulvi, **İSMEK El Sanatları Dergisi**, S. 9: 47)

Celî Ta'lik

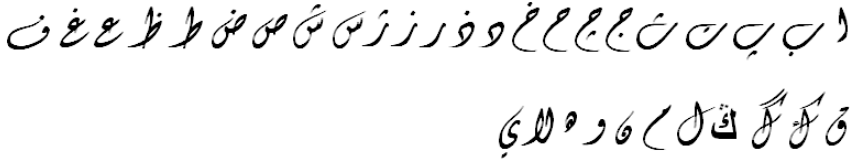
Bütün celî hatlarda olduğu gibi celî ta'lik''te de harfleri kalınlığı artmaktadır. Yazı uzaktan okunacak şekilde kaleme düzenlenmektedir.

Ali Toy

(Akın, A. Ulvi, **İSMEK El Sanatları Dergisi**, S. 6: 51-Süsleme: Nil BÖKESÖY)

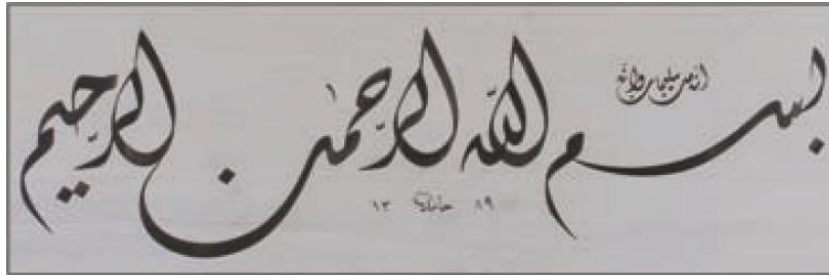
3.3.2. Divanî

Yazı tipi boyutu: 18-24 arası, bilgisayar fontlarıyla elde edilmiş “elif” harfinden “ye” harfine kadar harflerin ayrı ve bitişik yazılışları	ttf/yazı tipi adı
	Diwani Letter (Divanî'ye yakın) harfler ayrık
	Diwani Letter (Divanî'ye yakın) harfler bitişik

Divanî hat, ta'lik hattın biraz daha uzatılıp harf uçlarının kısmen biraz daha kıvrılmasıyla ve harflerin bitişikmiş gibi yazılmasıyla elde edilmiştir. Divanî yazıları okumak ta'lik'e göre nispeten zorlaşmıştır. “be”, “dal”, “ha” gibi harfleri a.ık uçları adeta kapatılmıştır. İki ve üç noktalar bitişik gösterilmiştir. “Lam” harfinin de kuruğu uzatılıp harfin dik çizgisine değdirilmiştir. Bu hattın hususî özelliklerinden biri de “elif” harfinin zülfesinin uzunluğu ve harfin alt ucunun “lam”ı andırırçasına sağa yatırılmasıdır.

Divanî hattaki bu aykırılıklar hattın diğer bir ismine de yansımıştır. Yazır'ın kaydettiğine göre divanî yazı tarında mahir sanatçılara Osmanlı'da “Çep-nüvîsân” da denirmiş. (Yazır, 1972: 143, 144) Yazır, "Kıdvatü'l-Küttâb" ve "Sultân-ı Tebrîzî" diye tanınan Tebrizli Hoca Mîr Ali'ye gelinceye kadar, İran'da, risalelerin divanî hatla yazıldığını belirtir (Yazır, 1972: 96). Yazır'a göre hat çeşitleri ile onları ilk kullanan veya o hatların kullanımlarını yaygınlaştıran milletler arasında da bir ilgi gözetilebilir:

“Dîvânî, Celî Dîvânî ve Kıрма Dîvânî, Rık'a ve Rık'a kırmaları ile Osmanlıca kelime ve ibareler daha güzel durum arzederler. Bu itibarla, "Lisan ve kavmiyet hususiyetinin bu yazılar üzerinde az çok tesiri olmuştur" denilebilir.” (yazır, 1972: 102)

Hamid Aytaç
(Berk, Süleyman, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 6: 45)

Celî Divanî

Emin Barın
(Gündüz, Hüseyin, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 7: 12)

3.3.3. Rik'a

Rik'a hat işlek bir günlük yazı çeşididir. (Timurtaş, 2014: 22) rik'a hattı daha çok haberleşmelerde (Derman, 1972: 102; **Kalem Güzeli I** içinde) kullanılmıştır. İlim adamlarının yazı çalışmaları da büyük oranda bu hat ile yapılmıştır. Uğur Derman'ın Latinize ettiği hat sanatının temel başvuru kaynaklarından Kalem Güzeli I, II, III de rik'a ile kaleme alınmıştır. Rik'a hatta "el yazısı" da denmektedir.

Yazı tipi boyutu: 18-24 arası, bilgisayar fontlarıyla elde edilmiş "elif" harfinden "ye" harfine kadar harflerin ayrı ve bitişik yazılışları	ttf/yazı tipi adı
ا ب پ ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ص ط ظ ع غ ف ه و ک ل م ن و ه ل ا ی	Ahruf Rika (Rik'aya yakın) harfler ayrık
ا ب پ ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ص ط ظ ع غ ف ه و ک ل م ن و ه ل ا ی	Ahruf Rika (Rik'aya yakın) harfler bitişik

Nabatî yazının Arap alfabesine kaynaklık ettiği pek çok müsreşrik ve doğulu hat sanatı tarihçisi tarafından düşünülmektedir (Alparslan, 2004: 19; Zennûn, Yûsuf; Serin, Muhittin, 2002: 342, 343; Serin, 2010). Miladî üçüncü asra dayandırılan Nabatî yazı ile sonraki yüzyıllarda gelişen kûfî, divanî ve rik'a gibi bazı hat türlerinin harfleri arasında aşağıdaki tabloda gösterilen bazı benzerlikler hat sanatı açısından da dikkat çekicidir:

		III. Asır Yazısında		Diğer Hatlarda
“elif” harfî	Nabatî de	ر	Divanî’de	ر
“kef” harfî	Nabatî de	س	ma’kılî’ye yakın “B Elham.ttf”de	س
“mim” harfî	Nabatî de	م	Kûfî’de	م
“kaf” harfî	Nabatî de	ك	Rik’a’da	ك

Hamid Aytac
(Berk, Süleyman, İSMEK El Sanatları Dergisi, Sayı 6: 44)

3.3.4. Sünbülî

Sünbülî hatta alev yazısı da denmiştir:

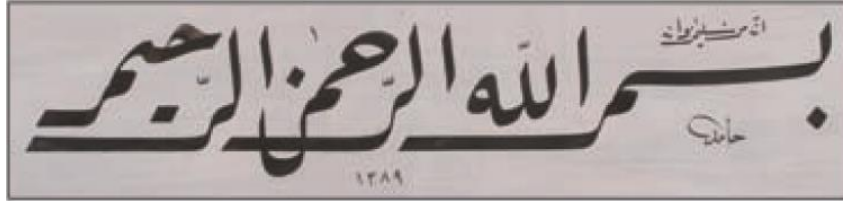
“Osmanlı’nın son döneminin icâdı olan sünbülî hat ve bir yazı çeşidi olmaktan ziyâde bir yazı karakteri olan celî sülûs hatla yazılmıştır. (...) ‘Hatt-ı Sünbülî’ olarak isimlendirilen ve Hâmid Bey’in de böyle not düştüğü Besmele’nin yazısı ilk defa Hattat Ârif Hikmet Bey (ö. 1918) tarafından kullanılmıştır.” (Berk, 2008: 42, 43).

Hamid Aytac
(Berk, Süleyman, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 6: 42)

3.3.5. Siyakat

Hat çeşitlerinden en zoru sayılır. Okunması ayrı bir ihtisas gerektirir. Daha çok arşiv vesikalarında görülmektedir (Timurtaş, 2014: 22). Siyakat hat düzeninde sıradan insanların metni okuması olabildiğince zorlaştırılmıştır.

Hamid Aytaç
(Berk, Süleyman, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 6: 42)

3.3.6. Tûmar/Tomar

Tûmar hattında, kullanılan kalemin kalınlığının yirmi dört şa'r (kıl) olduğu söylenir (Tuhfe-i Hattâtîn'den aktaran Yazır, 1972: 90).

Savaş Çevik
(Güven, İrem, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 11: 31)

3.3.7. Modern Hat Denemeleriyle Besmele Örnekleri

Farklı hat denemeleri söz konusu olunca çağdaş denemelerin dışında adı özellikle anılması gereken hat sanatçısı, Süleyman Berk'in "Bir Azmin Hikayesi Hattat Hâmid Aytaç ve 'Gülzâr-ı Besmele'" başlıklı yazına konu edindiği ve burada bazı görsellerini aktardığımız Hattat Hamid Aytaç'tır:

"Koleksiyonda bulunan besmeleler sülüs, nesih, muhakkak, tevkiî, rıkaa', celi sülüs müsennâ, dîvânî, celî dîvânî, talik, şikeste talik, rik'a, kûfî, ma'kılî, siyakat ve sünbülî hat çeşitleriyle yazılmıştır. Bir anlamda hattat Hamid Bey besmele ile Hutût-ı mütenevvia'yı ortaya koymuştur.

Bu besmelelerden celî dîvani, tevkiî, siyakat, sünbûli, muhakkak, sülûs, nesih, icâze, rîk'a, divânî ve kûfî hattı ile yazılanlarda Neml Sûresi 30. âyetinin ilk kısmı olan 'İnnehû min süleymâne ve innehu' ibâresi de eklenmiştir.” (Berk, 2008: 42)

Rashed Siyal
(Pakistan)
(Meşk IV: 67)

“mim” harfinin içine Besmele’nin kalan kısmı ve Ayet-el Kürsî işlenmiş

Sonuç

İslam medeniyeti, yaratmayı Allah’a özgü kılan anlayışından ötürü resim ve heykel gibi plastik sanatlara mesafeli yaklaşırken öte ayandan hat, tezhip, ebru gibi çizgi ve renklere dayalı görsel sanatlara yönelmiştir. Öyle ki hat sanatına konu olan farklı yazı stillerinin sayısının bine yaklaştığından söz edilmektedir. Bu kaligrafik hat türlerinden en fazla bilinip kullanılanları ise aklâm-ı sitte öncesi, aklâm-ı sitte hatları ve aklâm-ı sitte sonrası şeklinde sınıflandırılabilir. Bunlardan da en fazla kullanılan türlerin sayısı on iki olarak belirlenebilir.

Hattatlar dini metinlerin yanı sıra kitabeler ve özlü sözlerden oluşan levhalar da yazmışlardır. Hat sanatını icra edenler geçmiş asırlar boyunca İslam inancında kendisine pek çok özel anlamlar yüklenen “Besmele” lafzına ise ayrı bir önem vermişlerdir. Hünelerlerini gösterirken özellikle güzel besmele örnekleri vermeye ve bir açıdan da Hz. Peygamber’in övgüsüne mazhar olmaya çalışmışlardır.

Tarihî süreç içerisinde Besmele’nin yazımında ma’kılî, kûfî; muhakkak, reyhanî, sülûs, nesih, tevki, rikaa’; ta’lîk, divanî ve rik’a hatlar ve bunların alt türlerinin yanı sıra pek çok hat çeşidi kullanılmıştır.

Hat sanatının imkân ve sınırları dâhilinde ortaya konan Besmele örneklerinin bazılarında istifleme denen metni zemine dengeli ve anlamlı dağıtma tekniği, bazılarında bütün harflerin birleştirildiği müselsel yazı tarzı, bazısında metnin aynadaki yansımının karşısına resmedildiği müsenna yazı tarzı, kullanılmıştır. Metin iki yana yaslandığı örneklerin yanı sıra elif ve lam harflerinin öne çıkarıldığı örnekler bulunmaktadır.

Kaynakça

- Akın, A. U. (2010). Hattın Modern Mimarı, *İSMEK El Sanatları Dergisi*, S. 9. İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi, İstanbul.
- Alparslan, A. (1998). **The Garden of Besmele - Besmele Bahçesi**, Boğaziçi Yayınları, [Hazırlayan: Ergun Göze (Proje), Selamet Taşkın, Sami Güner, Rauf Denктаş (Fotoğraflar)], İstanbul.
- Alparslan, A. (2004). **Osmanlı Hat Sanatı Tarihi, Yapı Kredi Yayınları**, İstanbul.
- Benefşe, Yusuf C. (2008). “Besmeleye Gönül Veren Hattatlar”, *İSMEK El Sanatları Dergisi*, S. 6, İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi, İstanbul.
- Berk, S. (2008a). “Bir Azmin Hikâyesi Hattat Hâmid Aytaç ve ‘Gülzâr-ı Besmele’ ”, *İSMEK El Sanatları Dergisi*, S. 6, İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi, İstanbul.
- Berk, S. (2004). **Eyüplü Hattatlar**, Eyüp Belediyesi, İstanbul.
- Berk, S. (2006). **Hat San’atı Tarihçe Malzeme ve Örnekler**, İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi, İstanbul.
- Berk, S.; Yılmaz, M. (2008b). “Bir Azmin Hikâyesi Hattat Hâmid Aytaç ve 'Gülzâr-ı Besmele' ”, *İSMEK El Sanatları Dergisi*, S. 6, İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi, İstanbul.
- “Besmele”, (1997). **M.E.B. İslam Ansiklopedisi C. 2**, Eskişehir,
- Can, A. (2012). “Ebû Saîd El-Hâdimî’nin Risâletü’l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, S. 1, Diyarbakır.
- Develi, H. (2010). **Osmanlı Türkçesi Grameri**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir,
- Yazır, [Elmalılı] Muhammed H. (1992). **Hak Dini Kur’an Dili Elmalılı Tefsiri**, Azim Dağıtım, İstanbul.
- Ersoy, A. (1998). **Türk Tezhip Sanatı**, Akyayınlar, İstanbul.
- Gündüz, H. (2009). “Türk Hat ve Cilt Sanatının Büyük Üstadı Prof. Emin BARIN”, *İSMEK El Sanatları Dergisi*, S. 7. İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi, İstanbul.
- Güven, İ. (2011). “On Parmağında On Marifet Yazının Virtüözü Hattat Savaş Çevik”, *İSMEK El Sanatları Dergisi*, S. 11. İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi, İstanbul.
- Kur’an-ı Kerim Meâli**, (2009). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Meşk IV**, (2013). Küçükçekmece Belediyesi Uluslararası Geleneksel Sanat Buluşmaları Sergi Kataloğu, Kültür Sanat Basımevi, İstanbul.

- Pakalın, Mehmet Z. (2004). **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, M.E.B. Yayınları, Ankara.
- Serin, M. (2010). **Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul.
- Taşkale, F. (2007). “Büyük Tezhip Sanatkarı Muhsin Demironat”, ”, *İSMEK El Sanatları Dergisi*, S. 4, İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi, İstanbul.
- Timurtaş, Faruk K. (2014). **Osmanlı Türkçesine Giriş**, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Topaloğlu, B. (2001). “İsm-i A’zam”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 23, s. 76, İstanbul.
- Ünlü, S. (2015). “Geleneksel Sanatların Zarif Çınarı: Cahide Keskiner”, *İSMEK El Sanatları Dergisi*, S. 20, İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi, İstanbul.
- Yazır, Mahmud B. (1972). **Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kelem Güzeli I. Kısım**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara.
- Yazır, Mahmud B. (1974). **Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kelem Güzeli II. Kısım**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara.
- Yazır, Mahmud B. (1989). **Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kelem Güzeli III. Kısım**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara.
- Zennûn, Y.; Serin, M., (2002). “Kûfî”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 26, s. 342, 343, İstanbul.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/endülüs>, [kurtuba](#), [gırnata](#), Erişim Tarihi: 27.05.2016